

TELEGDI JÁNOS 1598-IKI RUDIMENTÁJÁNAK HAMBURGI ÉS MAROSVÁSÁRHELYI KÉZIRATA.

DR. SEBESTYÉN GYULÁTÓL.

(Huszonegy hasonmással a szövegben.)

Kézai Simon 1282 táján írott krónikájában a hunokról szóló első könyv végén az olvasható, hogy a Pannoniából Erdélybe áttelepedő székelyek »az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.« (I: IV. 6. §.) Mivel a hunokról és székelyekről szóló szöveg az idézett állítással együtt megvan a Bécsi Képes Krónikában (10. §.) és minden vele rokon krónikás szövegben, azt kell következtetnünk, hogy itt olyan állítással van dolgunk, a mely benne volt már a compilerok közös forrásában, az 1221 táján készült hun-krónikában is. A névtelen hunkrónikás a feldolgozott hun-avar hagyományok bizonyossága szerint csakis a pannóniai viszonyokat ismerte. A székelyekről szóló függetlenekben is csak a pannóniai vonatkozások eredetiek; a többi lehet régibb krónikákból merített anyag, vagy későbbi betoldás is. Ilyen körülmények közt a betűk használatára vonatkozó állítás szerzőjét sem lehet pontosan megállapítanunk. Annyi azonban e nélkül is bizonyos, hogy a szerző az állítás tulajdonképeni tárgyát nem ismerte. Hallomásból csak annyit tudott, hogy a székelyek valami különleges betűkkel élnek, s mivel a betűk nem voltak magyarok, hitelt adott annak a képtelen mendemondának, hogy e betűket a hegyekben nomadizáló oláh szomszédoktól kölcsönözték.

A hihetetlen állítást harmadfél századon át másolták az eredeti szöveghez ragaszkodó hiszékenyebb compilerok. Elvégre Thuróczi Jánosnak sikerült e kérdésre világot deríteni, midőn 1488-ban kiadott krónikájának előbeszédében megírta, hogy »a mi időnkben is e nemzet egy része, mely az ország erdélyi határain lakik, bizonyos jegyeket ró fára s az efele írásmóddal betűk gya-

nánt el (characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit).« Thuróczi, a ki az Árpádkori krónikák említett kánon-szövegét csak ritka esetben s csak széleskörű tanulmányok alapján (pl. a Scythiáról szóló részben) változtatta meg, a fenti képtelen állítást szintén elmellőzte s helyére a következő szavakat iktatta be: »Ezek a székelyek, kik a *scythiai betűket* még el nem felejtették, azokat nem tinta és papiros segítségével, hanem *pálezákra metszés mesterségével rovás módjára használják* (in baculorum excisionis artificio dicarum adinstar utuntur.«¹ Ez más szavakkal úgy fejezhető ki, hogy a székelyek nemcsak a számrovást, az adózásnál, gazdaságban és háztartás körül szereplő dica-t használták, hanem ismertek számrovás módjára készülő betűrovást is.

Sajnos, a scythiai betűk mivoltáról már nem nyertünk ugyanilyen felvilágosítást. A mulasztást Bonfini sem tudta pótolni, midőn Thuróczi szövegét szem előtt tartva az I. decas 7. könyvében így nyilatkozott: »Scythiai betűik vannak, melyeket nem papirosra írnak, hanem *rövid fácskákra rónak, kevés jeggyel sok értelmet egybe foglalnak*.« Ez vonatkozhatnék a székely rovásírás hangzóugratására és betű összevonásaira; de lehetséges az is, hogy a budai királyi udvarban tartózkodó olasz humanista csak az adó-rovást ismerte s ennek sajátosságait a Thuróczzinál talált hasonlat révén a betűrovásra is vakon ráolvasta.

Azok a XVI. századi írók, a kik Thuróczi és Bonfini nyomán az erdélyi székelyekkel foglalkoztak, a sajátos írás ügyét is mindig szóba hozták. Joannes Boemus Aubamus Teutonicus egy 1540-ben megjelenő művében megjegyzi, hogy a magyaroknak »*vannak saját betűik is*, de a római betűket örömeztőbb használják.«² A székely származú Benczédi Székely István Krakkóban 1559-ben megjelent magyar nyelvű világkrónikájában azt írja, hogy az erdélyi székelyek »még most is különböznek a többi

¹ Chronica Hung. I. könyv 24. fejt. — Szabó Károly többször állítja tévesen azt, hogy Thuróczi e szavai megvannak a Bécsi Képes Krónikában is (Kézai S. mester magyar krónikája 39. l. 1. jegyz. — A régi hun-székely írásról. Budapesti Szemle. 1866. V. köt. 118. l.) s a téves állítást tőle később ép úgy átvette mindenki, mint hajdan a XIII. századi hun-székely krónikását.

² Mores, leges et ritus omnium gentium. Freiburg, i. 23., 1540. 189. l.

Magyaroktól törvényeikkel és írásaikkal, kik Hunniabeli módra *székely betűvel élnek mind e napiglan.*«¹

Oláh Miklós esztergomi érsek († 1568.), a ki a székelyek történetét és szokásait külön tanulmányozta, a XVI. század derekán így nyilatkozott: »Erkölceikre, szokásaikra és törvényeikre nézve a többi magyaroktól nagyon különböznek. Lelkők gondolatjának és mindennapi akaratjoknak kifejezésére, papiros és tinta, vagy más nyelvek betűjegyeinek használatán kívül, *fa pálczácákra némi jegyeket rónak*, melyek közöttök valamit jelentenek, *s az így rótt pálczákat barátjaikhoz és szomszédjaikhoz izenet és levél gyanánt használják.*«²

Verancsics Antal, a ki szintén esztergomi érsek volt († 1573.), ugyane tárgyról még bővebben értekezik: »Erkölceik nem épen bárdolatlanok, hanem még kiri belőlök a scythiai nyerseség; csaknem minden szokásaikban, törvényeikben és életmódjukban, kivéve a vallást, különböznek a magyaroktól; még nyelvükre nézve sem minden részben egyeznek velük, minthogy a régiek módja szerint beszélnek. *Betűk gyanánt bizonyos jegyeket met-szenek koczka módjára négyszögletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök jobbról balra viszik; egy, legfőlebb két ilyen sor, némi pontok hozzátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad.* Hogy a hunok ezen jegyekkel éltek, a benszülöttek közönségesen beszélék.«³

Végül megemlítjük még, hogy az erdélyi születésű Szamosi István a régi dácziai feliratos kövekről és más régiségekről szóló 1593-ki páduai kiadványában a székelyekről szintén följegyezte, hogy »ezeknél Erdélyben van még ma is bizonyos hazai írásmód, mely régi őseikről, a scythákról sok századon keresztül szállott át a maradékra s ezt az Európába *keletről behozott írásukat máig is fõntartják.*«⁴

A XVI. századi emlékek tehát mind a mellett bizonyítanak, hogy a székelyeknek tényleg voltak keleti eredetűeknek tartott külön betűik, a mely betűket Oláh Miklós és Verancsics tapasztal-

¹ Chronica ez világnak jeles dolgairól. 142. levél.

² Hungaria et Atila. Bécs, 1763. 195. l.

³ Szalay László: Verancsics A. összes munkái. I. köt. 145—6. l.

⁴ Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum. III. fejt.

talatai szerint is csak botokra rótták. Bár valamennyien azt állítják, hogy a székelyek betűrovása még mindig használatban van, csak Verancsics szavai igazolják azt, hogy a szerző ilyen rovást saját szemével is látott. Mert csak közvetlen szemlélet alapján tudhatta meg, hogy a betűrovás iránya jobbról balra megy, s hogy a jegyek száma jóval kevesebb, mint az értelme; sőt az is bizonyos, hogy a szókat elválasztó és a magánhangzók egy részét jelző szűrásokat és pontokat csak a székely betűrováson láthatta és érthette, mint e téren tájékozatlan fél, némi tekintetben félre is. Az ilyen tapasztalatok szerzésére pedig elég alkalma lehetett, »mert — az imént idézett dolgozat szavai szerint — sokat saját szememmel láttam, mint a ki sokáig forgottam Erdélyben; többet az oda valókkal való társalkodásból és az ő elbeszélésök után igyekeztem gondosan megismerni.«

Ujabbán Réthy László s utána Herman Ottó az így ismeretett székely betűrovást hajlandók félreértett számrovásnak tekinteni.¹ Az bizonyos, hogy a számrovás szintén pálcza volt, hogy a számrovás jegyeinek a felrovott tárgyak szerint igen sok értelme lehetett, s hogy a különféle értelmű rovott számcsoportokat is lehetett pontokkal, vagy szűrásokkal elválasztani; csakhogy azt sem szabad felednünk, hogy a számrovást, mely az adónak, dézmának, robotnak, állat-gazdaságnak a XV—XVI. században még általánosan használt számoló eszköze volt, a fenti emlékiróknak feltétlenül kellett annyira ismerniök, hogy azt a keleti eredetű betűrovással össze nem téveszthették. Nem is történt ez meg senkivel. Hiszen Thuróczi János a számrovást, vagyis az adózás dica-ját egyenesen szembe állította a betűrovással; Oláh Miklós világosan megmondja, hogy a betűrovást levelezésre is használják, Verancsics és a többiek pedig mindig betűkről és betűjegyekről beszélnek.

Pálczákra rovott betűk a XVI. századból nem maradtak reánk. De van e századból más két olyan emlékünknél, a melyből már megismerhetjük azt a sajátos rovásírást, a melyről az idézett egykorú szerzőnk beszéltek. Az egyik a csikszentmiklósi templom felirata, mely a szöveg tartalma szerint 1501-ben készült; a másik Telegdi János Rudimentája, melyhez Baranyai Decsi

¹ Archaeologiai Értesítő. Uj folyam, 1888. VIII. köt. 54—60. l. — U. o. 1903. XXIII. köt. 250—267. l.

János, a marosvásárhelyi református főiskola tudós tanára 1598-ban írt ajánló levelet.

A csikszentmiklósi feliratot, mely a XVIII. század derekán a templom restaurálása alkalmával elpusztult, számunkra Dezsericzky Incze »De initiis ac maioribus Hungarorum« című 1753-ban kiadott műve és a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 1503. b. jegyű kézírata őrizte meg. Az itt közölt ábrán a Dezsericzky könyvében található másolat látható. A feliratnak jobbról balra olvasva ez az értelme van: »Urnak megettig fogván írnak ezerötszázegy esztendőbe. Mátyás, János, Estyán kovács csenálták. Mátyás mester, Gergely mester csenálták.«

Ujabbán a székely betűk hitelességével együtt e felirat hitelet is kezdik kétségbe vonni. Mielőtt a tudomány rendre térne felette, mi csak arra kívánjuk az érdeklődők figyelmét felhívni, hogy a felfedezés után hosszú ideig hibásan olvasott feliratot sikerült olyan irányban vallomásra bírnom, a minek figyelembe vétele nélkül hitelességének kérdését eldönteni többé már aligha lehet. Észre vettem ugyanis, hogy a sorkezdő *u* és *j* betűk hibásak. Mivel az *u* hibás a marosvásárhelyi másolatban is, hajlandó voltam arra következtetni, hogy a másolóknak már egy rosszul restaurált régi szöveggel volt dolguk. Ilyen szempontból tovább vizsgálódva, Nagy Géza barátom segítségével sikerült kiderítenem, hogy a második szó *meg*-részét is az ügyetlen restaurátor rontotta el. Az eredeti *sz* és *ü* betűjét összekapcsolta *m* betűvé s a következő *g* betűt pedig úgy nyerte, hogy elhagyta az eredeti *l* betű egyik belső szárát. Így aztán a mostani *meget*-szó helyesen *szület*-nek olvasandó.

Ha most tekintetbe vesszük azt, hogy a szöveg eleje ilyen hibás szóelválasztó pontozással restauráltatott: »Urnak : meget : tifo : gván : írnak : ezeröt : százegy : esztendőbe«, akkor joggal föltehető, hogy az imént kiigazított »Urnak : szület . . .« után

ismét elrontott szüveg következik. A további kiigazítást tehát azon kell kezdenünk, hogy a *tig-* és *fo* szótagokat elválasszuk. Erre pedig nemcsak értelmi alapon formálhatunk jogot, hanem azon jelenség alapján is, hogy a restaurátor az *f* betű jobb oldalát a Dezsericzky-féle és a marosvásárhelyi változat egyaránt kettős vonallal jelöli. Ennek oka, szerintünk, csakis az lehet, hogy a restaurátor az elmosódott szóelválasztó pontokat egy második vonal gyanánt a pontok után következő *f* betű oldalához rajzolta. Ha pedig ilyen romlott szöveggel volt dolga, akkor feltehető, hogy a pontok előtti *tig-* *g* betűje ép úgy *l* volt, mint a hogy *l* vott az »Urnak« után következő *meg-* (recte : szül) *g* betűje is. Az így helyreigazított szöveget tehát így olvashatjuk: »Urnak : szület : til : fo : gván stb.« De mivel az eredeti így nem hangozhatott, föl kell tennünk, hogy a restaurátor a »fo : gván« közé csak azért helyezett pontokat, mert az előtte ismeretlen, homályosan is látszó szövegben a hegyes *g* betű mellett taláalomra kitöltendő terület kinálkozott. Arról pedig, a ki a szóelválasztó pontokkal így értelmetlenül bánt, föltehető az is, a »szület : til« közt lévő pontokat szintén tévesen restaurálta valamely elkopott és nehezen felismerhető betű maradványaiból. Az eddigiek után természetes uton csakis egy elrontott *s* betű tehető a pontok helyére s akkor az újból restaurált szöveg így fog hangzani : »Urnak : születésétil : fogván : irnak stb.«, a mi a régi »Ab incarnatione Domini« kifejezésnek tökéletesen megfelel.

Erős a gyanunk, hogy a szokatlanul hangzó és szokatlanul jelzett *-til* szótag is eredetileg *-tül* volt. Az is bizonyos, hogy az »esztendőbeh« utolsó *h*, illetőleg *eh* betűjét a restaurátor az *e* betű téves alakítása révén nyerte. Az alább bemutatandó Telegdi-féle szöveg hibás másolatában ezzel a botlással lépten-nyomon találkozhatunk.

Nem lehet célunk, hogy a csikszentmiklósi feliratot most egész terjedelmében így megvizsgáljuk. A mutatóványokkal csak azt akartuk bebizonyítani, hogy a felirat felfedezőit és másolóit a hamisítás terhes gyanújával illetni nagyon elhamarkodott dolog. A lemásolás 1749-ben történt. Mivel a korábbi keletű hibás restaurálás már elmosódott, vagy elkopott régi szöveggel volt kénytelen viaskodni, az sem tehető fel, hogy az eredeti szövegben »ezeröt : százegy« helyett »ezerhét : százegy« szerepelhetett. Meg

kell tehát nyugodnunk abban, hogy a felirat csakugyan 1501-ből származik. Ez ellen áruló szerepre alkalmas nyelvi jelenségeket felhoznunk nem lehet; az a körülmény pedig, hogy a feliratban csakis keresztnevek szerepelnek, évszám nélkül sem hagyná a középkor határától elkalandozni a kutatót. Végül tekintetben veendő még az is, hogy a szóelválasztó pontozást, a magánhangzók ugratását, a betűk epigraphikai jellegét és epigraphikai jellegű kapcsolását ily teljes mértékben egyetlen emlékünknél sem őrizte meg. A felhozott okok alapján a csikszentmiklósi feliratot szerintünk a székely rovásírás legrégebb és legtökéletesebb emlékének kell tekinteni.

Mióta a csikszentmiklósi felirat napfényre került, a rovásírás ügyét állandóan tárgyalta irodalmunk. A kutatók ébersége több emléket nyilvánosságra hozott, de a felfedezők egyikének sem sikerült a csikszentmiklósi feliratot korrendben megközelíteni. Mi e jelenség okát abban keressük, hogy a reformációval együtt hódító iskola a székelyeket a latin betűkkel és a rovásírásnál sokkal könnyebben kezelhető írószerekkel gyorsan megismertette. A rovás szűkebb körben használt s gyorsan is korhadó fapálczikái pedig nem voltak alkalmasak arra, hogy valamely rovott szöveget számkunkra évszázadokon át megőrizzenek.

A viszonyok e sivárságát okvetlen ismerni kell annak, a ki mérlegelni óhajtja azt az érdemet, a melyet Telegdi János szerzett, midőn a székely rovásírás múlt emlékeiből 1598-ban összeállította »Rudimenta priscae Hunnorum lingvae« című kis dolgozatának anyagát. A kérdésekre és feleletekre osztott kis mű nyomdába volt szánva; de arról, hogy valóban megjelent volna, egyáltalán semmit sem tudunk. Nem tudtak róla a kézirat régi másolói és tulajdonosai sem. Íróink azonban a múlt század derekán már emlegetni kezdik, hogy a szerző, a ki szerintük leideni tanuló volt, négy levélre terjedő művét Leidenben ki is nyomatta. Jerney János, Szabó Károly, Fischer Károly Antal tanulmányaiban a könyv következő címe is olvasható: »Johannis Telegdi Rudimenta priscae Hunnorum lingvae brevibus questionibus et responsionibus comprehensa, cum praefatione epistolari Joannis Decii Barovii ad Telegdium. Lugduni Batavorum, 1598. 4-r.« Mivel a könyvet eddig nem látta senki, nem érdektelen tudni, hogy e cím forrása a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 1811-ben kinyomatott catalogusa

volt.¹ De a czím itt nem négyleveles nyomtatványt jelent, hanem azt az 1503. b. jegyű kéziratot jelenti, a melyben a rovásírás egyéb emlékeivel együtt Telegdi művének másolata is megtalálható.

Mivel e másolatban »Lugduni Batavorum« (Leiden) nevének semmi nyoma sincs, a kézirat származáshelyét a catalogus készítőjének valamely előttünk ismeretlen forrásból kellett merítenie. Kutatóink, a kik a mű eredete fölött rendre tértek, csak a leideni nyomdatermék keresésével foglalatoskodtak. A hazai könyvtárak átkutatása meddő maradt s Fischer K. A. a bécsi udvari és egyetemi, továbbá az amsterdami és leideni könyvtárakhoz intézett kérdésre is tagadó választ kapott. A mű kézirati másolatának is csak két példánya került elő. A marosvásárhelyi másolat valamely változatát Bod Péter már használta s belőle Baranyai Decsi Jánosnak Telegdihez írott levelét egész terjedelmében ki is nyomatta az 1766-ban megjelent »Magyar Athenas« bevezetésében. Mivel a marosvásárhelyi kéziratban a csikszentmiklósi felirat másolata 1751. május 26-iki kelettel van ellátva, az utána következő Telegdi-féle mű másolata sem lehet korábbi keletű. A giesseni egyetem könyvtárába bekebelezett Mai-féle hagyaték kézirati példányáról tudtunkkal Schwartz Godofréd hazánkfia szerzett először tudomást s ugyanő 1739-ben Ch. F. Ayrmann könyvtárigazgató szivességéből a kézirat másolatát is megszerezte.² E másolatot írta le aztán Cornides Dániel; Cornideséről később Lugosy József készített másolatot, Lugosyéról pedig Toldy Ferencz iratta le 1861-ben Ring Adorjánnal azt a példányt, a mely most a M. Tud. Akadémia könyvtárának tulajdona.

A XVIII—XIX. századi kutatók itt jelzett eredménye tehát jóval kevesebb és egyenetlenebb, mint a mennyinek és a milyenek ujabbkori irodalmunk hinni szerette. Mivel a kérdést mi erősebb világítás mellett kívántuk megvizsgálni, a németalföldi egyetemek s a művelt nyugot nagyobb könyvtárainak szíves támogatását igénybe véve, a szerző személyére és művére vonatkozólag minden hozzáférhető adatot megszereztünk.

Telegdi Jánosról a »Magyar Athenas« toldalékában Bod Péter ezt jegyezte fel: »előttem arról esmérletes, hogy a régi

¹ Bibliotheca Samuelis com. Teleki de Szék. Pars III. Bécs, 1811. 256. l.

² Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Hale Magdeb., 1740. 77. l.

székely vagy szithiai betűkről írt egy könyvecskét *Rudimenta* nevezettel a XVI-ik századnak vége felé. Ha ehhez hozzáveszszük azt, hogy e latin könyvecskét Telegdi Baranyai Decsi Jánosnak 1598. márczius 5-ikén Marosvásárhelyről (ex Foro Sicularum) hozzáírott latin levelével vezette be, megtudjuk még azt is, hogy a szerző a marosvásárhelyi református főiskola híres tanárának ismerőse volt. És ehhez a későbbi kutatók nem tudtak semmit hozzátoldani. Jerney ugyan megkísérelte, hogy a szerzőt az 1646-ban elhalt hasonló nevű pécsi püspökkel azonosítsa; de erre vonatkozólag Szabó Károly igen helyesen jegyezte meg azt, hogy Decsi üdvözlő szavai (»Deus . . . vos nobiscum ac cum tota ecclesia orthodoxa conservet, ex animo precor«) csakis református félhez lehetnek intézve, mivel az orthodoxa ecclesián az akkori reformátusok csak a saját egyházukat értették. Még ennél is ingatagabb alapon áll az a sokat ismételt állítás, hogy Telegdi mint tanuló adta ki művét Leidenben. Erre vonatkozólag J. E. Boddart, a leideni s M. Ph. Boissevain, a groningeni egyetem curatoriumának titkára, azt a felvilágosítást adta, hogy a szerző Leidenben nem tanulhatott, mert neve nem fordul elő az »Album studiosorum«-ba bejegyzett 1595—1600. évi egyetemi hallgatók nevei között s nem szerepel az album generalis indexében sem. Az utóbbi hozzáteszi továbbá azt is, hogy Telegdi Utrechtben és Groningenben sem tanulhatott, mert az egyetemet amott 1618-ban, itt 1615-ben alapították.

Meg kell vallanom, hogy engem Telegdi leideni tartózkodása nem lepett volna meg. Leidenben ugyanis 1588-ban, tehát tíz évvel Telegdi vállalkozása előtt, Justus Lipsius kiadta M. Smetius »Inscriptionum antiquarum quae passim Europam, liber« című monumentális művét, mely eszméltető és úttörő munka volt az epigraphikai irodalomban. Mi volna tehát természetesebb annál, hogy egy külföldön járó ifjú magyar tudós ép Leidenben vállalkozzék a szigorúan epigraphikai jellegű régi székely írás megismertetésére és művének nehéz technikai akadályokba ütköző kinyomatására? Mivel ez az indíték most magától elesik, Telegdit műve megírására más alig sarkalhatta, mint az a körülmény, hogy a székely írás emlékét már a feledékenységtől kellett megmentenie. És ez tényleg az ő érdeme, mert alább módunkban lesz kimutatni azt, hogy a későbbi érdeklődők tudományán az ő művének nyoma csaknem mindig felismerhető.

Telegdi leideni tartózkodásával kapcsolatban kérdést intéztem a németalföldi egyetemek könyvtáraihoz, hogy a Rudimenta kézírata vagy nyomtatott példánya nincs-e meg birtokukban. A leideni Rijks-Universiteit könyvtárának igazgatója, De Vries, úgy a helybeli, mint az utrechti és groningeni egyetemi, valamint a haagai királyi könyvtárra vonatkozólag tagadó választ adott, és ez állítás helyességét a három utóbbi nagy könyvtár igazgatóságának külön beérkezett válasza is megerősítette. Így aztán nagyon kétségessé válik az a lehetőség, hogy Telegdi János a Németalföldön írta volna meg és hozta volna forgalomba dolgozatát.

Bár ezek után már nyilvánvaló volt az, hogy Telegdi műve nyomtatásban aligha látott napvilágot, a további kutatás folyamán sem pusztán kéziratot, hanem kéziratot és nyomtatványt kerestem. A beérkezett válaszok szerint a mű egyik formában sincs meg a londoni British Museumban, a párisi Bibliothèque Nationale-ban, Belgiumban a nagyobb könyvtárak közül a brüsseli Bibliothèque Royale-ban, a haarlemi városi, a genti városi és egyetemi, a lüttichi (liege-i) városi könyvtárban; Dániában a kopenhágai királyi és egyetemi könyvtárakban; Svájcban a baseli egyetemi s a zürichi városi könyvtárban; a németországi nagyobb könyvtárak közül a berlini királyi könyvtárban, a müncheni udvari és állami könyvtárban, a stuttgarti és düsseldorfi kir. országos könyvtárakban, a karlsruhei udvari, a wolffenbütteli és gothai hercegi könyvtárakban, a hannoveri királyi és tartományi könyvtárban, a köningsbergi és a boroszlói királyi és egyetemi könyvtárakban, a boroszlói, majna-frankfurti, augsburgi, nürnbergi, ulmi és lübecki városi könyvtárakban, a lipesei, heidelbergi, bonni, hallei, göttingai és rostocki egyetemi könyvtárakban. Ausztriából a krakkói Jagello-könyvtár s a prágai és grácki egyetemi könyvtárak igazgatóságától szintén tagadó válasz érkezett.

Külön kell megemlítenem, hogy a giesseni egyetemi könyvtár részéről adott tagadó választ, bár J. Val. Adrian 1840-ben kiadott kéziratári catalogusát előzőleg már siker nélkül tanulmányoztam, azon a czímen, hogy e könyvtárban Schwartz Godofréd Telegdi művének egy kéziratban lévő példányát lemásolta, a könyvtár igazgatóságánál újból szóvá tettem. Az így nyert részletes felvilágosítás szerint a Mai-féle könyvvállomány catalogusa annyira hiányos, hogy a catalogus alapján adott válasz

megnyugtató tényleg nem lehet. De viszont az is valószínű, hogy a keresett művet a francziák a XVIII. század fordulója táján, tehát a Schwartz-féle másolás után és a hiányos catalogus elkészülte előtt, a könyvtár több értékes holmijával együtt elhurczolták. Tudva azt, hogy az így összeharácsolt könyvtári anyag a Bibliothèque Nationale-ba került, s mivel a British Museum könyvtári osztálya is ide irányított keresetemmel, e könyvtár igazgatóságához intézett kérelmemnek a M. Nemzeti Múzeum könyvtári igazgatóságának hathatós támogatásával olyan nyomatékokat szerveztem, hogy L. Delisle igazgató válaszában negatív tartalmát még azok is meggyőző eredménynek tekinthetik, a kiket a tapasztalat velem együtt már megtanított arra, hogy a világ e legnagyobb könyv-labyrinthusában még a tájékozott tisztviselők támogatásával is nehéz az eligazodás.

Azt hiszem, ezek után már senkit sem kísérthet az a merőben légbőlkapott állítás, hogy Telegdi műve Leidenben, vagy más-hol nyomtatásban megjelent. Másrészt meg kell nyugodnunk abban a másik, szerintem jóval súlyosabb eredményben is, hogy a külföldiek érdeklődését a mű kéziratának tartalma aligha bírta az eddig sejtett mértékben fölkelteni.

A nélkül, hogy az utóbbi eredményt alapjaiban megingatnánk, örömmel hozzuk tudomásul, hogy az elveszett, vagy még lappangó giesseni kéziratnak sikerült a hamburgi városi könyvtárban egy ismeretlen XVIII. századi másolatát megtalálnunk. A címlapon található jegyzet szerint »Ex illustri cujusdam Bibliothecae Codice hanc sibi per amanuensem copiam fieri jussit Z. C. ab Uffenbach 1714.« E másolat tehát a nagyhírű Uffenbach-gyűjteményből került a nevezett könyvtár birtokába. Ha tudjuk azt, hogy Uffenbach, a ki egész Nyugat-Európát bebarangolta s minden országban foglalkoztatta a könyvkereskedőket, másolókat és könyvtolvajokat, a leghiűbb, legféltékenyebb, legirigyebb és egyben a legbolondabb könyvgyűjtők közé tartozott, akkor nem lephet meg sem az, hogy a Mai-féle gyűjtemény példányára ráakadt, sem pedig az, hogy a lemásolt példány holletét eltitkolta. De bennünket a provenientia megállapítása nem hozhat zavarba, mert a M. Tud. Akadémia könyvtárának Schwartz Godofréd másolatára visszavezethető példánya már az első tekintetre elárulja, hogy Uffenbach szintén a giesseni példányról másoltatott.

Mivel a giessni kéziratnak és Schwartz Godofréd 1739-ki másolatának nyoma veszett, az Akadémia példánya pedig harmad-negyed kézből ered, a hamburgi másolat többrendbeli fogyatkozása daczára is a székely rovásírás elsőrendű kútfőjének tekintendő. Értékét a marosvásárhelyi kézirat sem szállíthatja alább, mert az összehasonlítás ki fogja deríteni, hogy e kézirat másolója a rovásírásos magyar részeket egészen mellőzte és a latin magyarázó szöveget is hiányosan írta le.

A szóban forgó mű a hamburgi városi könyvtár kéziratai közt a 342. sz. 4-rétű kötetben található meg. A kötet hátán ez a cím olvasható: »Philologica miscellanea. Ms. — App. XX. 4°.« Az első tábla felső peremére belől exlibris van ragasztva e felirattal: »ex Biblioth. Hamburg. *Wolfiana*«; alább pedig ez a könyvtári bejegyzés olvasható: »Critica Varia. Contenta hujus vol. vid. in fine pag. ult.« Az itt jelzett tartalomjegyzék az egybe kötött tiz darab XVII—XVIII. századi kisebb-nagyobb kéziratról (a paginák számával részünkről kiegészítve) következőkép számol be: »I. Joh. Thelegdi Rudimenta priscae Hunnorum s. Sicularum Linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa. 1—32 (21·8 × 18 cm.). — II. Grammatica Syriaca ad Methodum Schickardianam adornata, indicans tantummodo, in quibus Syri ab Ebraeis dissident. 33—40. — III. Stolbergii gr. lit. in Acad. Viteb. prof. (graecarum literarum in Academia Vitebergensi professoris) Epitome Collegii Critici de Interpretatione Scripturae Sacrae. 1679. 41—78. — IV. Morhofius: De imitatione et lectione Ciceroniana. 79—120. — V. Epitaphium Jo. Geileri Keysersbergii. 120, a. — VI. Von der Art und Eigenschaft eines Madrigals. 121—170. — VII. Acis et Amyndas. Tragoedia versib. germ. 171—198. — VIII. Alexandrinisches Fürstenlob auf Churfürsten Carls Pfalzgrafen bey R. (Rhein?) sein Geburtstag. 199—228. — IX Commentarius in Ciceronis de oratore Dialogos. 229—342. — X. Joh. Salzmann Orationes variae (14 darab). 343—546«. Megjegyzendő, hogy a II. sz. értekezés 4—5. (a kötet 36—7.) lapja közé egy négyoldalas 4-rétű XVIII. századi nyomtatvány van kötve e címmel: Alphabetum Russarum. Stockholmiae. Typis Petri à Selav. Év nélkül.

A Budapestre kikölesönzött kötetből a M. Nemzeti Múzeum könyvtára Telegdi művét egész terjedelmében lefényképeztette,

mi pedig az egész művet pontosan lemásoltuk. Másolatunkat a fényképfölvételekkel ellenőrizve, a rovásírásos részek ábráival kiegészítve s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár (M.), a m. tud. akadémiai könyvtár (A.) kéziratával s a Bod-féle (B.) kiadott részzel is egybevetve, most egész terjedelmében közöljük.

RUDIMENTA

PRISCAE HUNNORUM* LINGVAE

BREVIUS QUAESTIONIBUS AC RESPONSIONIBUS COMPREHENSAS

OPERA ET STUDIO

JOHANNIS THELEGGI

NUNC IN GRATIAM R. AC CLMI. CONRADI DIETERICI** SS. THEOL.

DOCTORIS ECCLESIAE ULMANARUM SUPERINTENDENTIS

DESCRIPTA PER

LADISLAUM M. SZANCHY

UNG.***

Joannes Decius Baronius Joanni Thelegdio S. p. D.¹

Cum nuper mihi exhibuisses literaturam² Scythicam,³ et an dignam publicatione eam judicarem⁴ interrogasses, nonsolum honestos⁵ hac in re conatus tuos laudavi, sed etiam ut primo quoque tempore promulgares et autor⁶ et adjutor fui. Etsi enim non dubito, quin ludicrum et puerile videatur, non paucis, tempus in hisce literis vel propagandis, vel etiam discendis consumere: tamen ego prorsus diversum sentio, remque dignam esse judico, quae nonsolum nostrae genti, sed etiam exteris nationibus innotescat. **3** Primum enim si aliae omnes conjecturae nos deficerent, ex his tamen solis

* *Lapszáli jegyzet*: Seu Siculorum. De his Siculis vide Baudrandi Lexicon Geogr. voce: Siculi.

Ugyan-e kéz a cím alá ezt jegyezte: Ex illustri eujusdam Bibliothecae Codice hanc sibi per amanuensem copiam fieri jussit Z. C. ab Uffenbach 1714.

Későbbi jegyzet a címlap alján: Vffenbah v. Uffenbach.

E jegyzetek másolatai az A. példányából hiányzanak.

** A. hibásan: Dieteici.

*** Mivel az y betűn egy pont van, így is olvasható: Szanchij. Az A. példányában: Szanchii Vngarum.

¹ B. Barovius; A. Barovius. — »Thelegdio« javítva a hibásan másolt »Theologo« helyett. — ² A. litteram tuam. — ³ M. mihi Literaturam Scythicam exhibuisses. — B. mihi Litteraturam Hunno Scythicam exhibuisses. — ⁴ M. diiudicarem. — ⁵ B. hiányzik; A. honestos tuos. — ⁶ A. auctor.

litteris certo colligere possemus,¹ gentem Ungaricam² esse longe antiquissimam et ab Orientalibus illis Asiaticisque Scytis oriundam a quibus Cyrum, Darium et alios potentissimos Monarchas devictos legimus. Nam sicut Hebraei, Syri, Chaldaei, Arabes et³ Turcae, caeterique Orientales a dextra sinistra⁴ versus contra Graecorum, Latinorumque morem exarant suas literas; ita etiam haec nostra elementa simili ratione scribuntur. Id quod vel⁵ ex eo patet, quod non solum communem pronuntiandi atque scribendi inflectendique cum Hebraeis⁶ rationem nostri⁷ habent, sed etiam sexcenta et amplius vocabula⁸ reperiuntur⁹ quae tam apud Hebraeos, quam apud nos, eandem pene¹⁰ ¹⁴ significationem obtineant. Deinde, ut haec nihil ad hujus literaturae comendationem¹¹ faciant, tamen honestissimum semper habitum est, unamquamque gentem peculiari literatura uti, atque¹² frui. Videmus enim paucissimas esse gentes,¹³ alioquin¹⁴ civilitate et potentia¹⁵ excellentes, quae peculiaribus litteris lingvas suas exprimere possent. Nam¹⁶ certe nec Itali, nec Hispani, nec Galli, nec Germani habent propriis¹⁷ characteres, sed omnium¹⁸ eorum populorum litterae ex latina lingua, tamquam fonte promanarunt. Graeci quidem gloriati sunt,¹⁹ se ex Phoenicia literas, nescio quot²⁰ attulisse, alias vero ex Gruum volatu excogitasse in eumque ordinem, quem nunc videmus²¹ digessisse. Unde non erubescunt inventionem philosophiae atque omnis scientiae et antiquitatis sibi arrogare. Sed vel hae ipsae litterae nostrae fabulas eorum⁵ abunde refutant, ac certis testimoniis demonstrant, Asiaticos Scythas et vetustiores ipsis²² et populo Dei longe propinquiores fuisse, veteremque sapientiam²³ ab Hebraeis ad Asiaticos et²⁴ ab his ad Graecos demum promanasse. Jam vero si vel numerum litterarum nostrarum spectes, omnes aliarum gentium characteres superant,²⁵ vel elegantiam consideres, nullis exterorum elementis cedent.²⁶ In hoc vero longis²⁷ etiam parasangis superant, quod et sine punctis scribuntur et pronuntiationes omnes multo quam aliae litterae perfectius exprimant et denique facilius addiscuntur.²⁸ Graecam, Hebraeam, Latinam linguam toto vitae curriculo vix mediocriter addiscere possumus, Germanicam, Gallicam, Hispanicam difficilime²⁹ imbibimus, et ad eas ex arte³⁰

¹ M. és B. possumus. — ² M. és A. Hungaricam. — ³ M. hiányzik.
⁴ B. ad sinistra. — ⁵ A. hiányzik. — ⁶ M. és B. Hebraeis vocabulis. —
⁷ M. nostra. — ⁸ M. és B. hiányzik. — ⁹ M. reperiuntur. — ¹⁰ B. fere.
— ¹¹ M., B. és A. commendationem. — ¹² M. aut, B. ac. — ¹³ B. gentes esse.
— ¹⁴ M. és B. alioqui. — ¹⁵ B. politia. — ¹⁶ M. possunt: nam; B. possint.
Nam. — ¹⁷ A. proprios; M. és B. proprios habent. — ¹⁸ M. hiányzik; B. omnes.
¹⁹ M. gloriantur. — ²⁰ M. quas; B. quo a utore adtulisse. — ²¹ M. és B.
eumque, quem nunc videmus ordinem. — ²² M. és B. alább »propinquiores«
után. — ²³ M. litterarumque Scientiam et Sapientiam. — ²⁴ M. hiányzik. —
²⁵ M. superat. — ²⁶ M. és B. nullis certe exterorum (B. exterarum) elementis
cedit. — ²⁷ M. és B. In hoc vero litterae nostrae aliarum gentium literas longis.
— ²⁸ A. perfectius expriment etc.; M. és B. omnes nostrae (B. nostras) multo
quam aliarum nationum litterae perfectius exprimunt, et denique illis omnibus
facilius addiscuntur. — ²⁹ M., B. és A. difficillime. — ³⁰ B. exacte.

percipiendas ¹ multis libris, multis expensis, papyro, ² calamo, atramento, et nescio quibus aliis mul- ⁶ tiplicibus instrumentis opus habemus. Has nostras literas facillime ³ quis addiscere potest brevissimo tempore, easque sine ⁴ ullis libris, calamo, atramento, papyro, ⁵ vel lignis instar Scythalae Lacedaemonicae, ⁶ vel aliis quibusvis materiis nullo negotio inscribere. Quamobrem dignas ⁷ hasce literas iudico esse, ⁸ quae nonsolum in omnibus scholis pueris proponantur. et instillentur: ⁹ sed etiam quas omnium ordinum homines ¹⁰ nostrates pueri, senes, viri, mulieres, nobiles, ac rustici, breviter, omnes qui Ungaros se ¹¹ nominare volunt, ¹² addiscant. Laudo igitur ¹³ propositum tuum, quod haec linguae Scythicae rudimenta collegeris, et discere volentibus communicare volueris. Etsi enim breviora sunt ¹⁴ ac ¹⁵ rudiora, quam forte quis desideraret, tamen non diffido, quin alij quoque reperiantur, qui hoc exemplo haec linguae nostrae praecepta amplificare, et exactius tradere velint. [7 *Janus* ille *Pannonius* Episcopus Quinqueecclesiensis nostrorum poetarum celeberrimus cum ¹⁶ tanta doctrina et autoritate praeditus ¹⁷ fuisset, tamen non erubuit, Ungaricam grammaticam conscribere; eam ¹⁸ si majorum nostrorum negligentia non amissemus, ¹⁹ haberemus certe, quo in hoc quoque studij genere gloriaremur. Nunc, cum ²⁰ illa interciderit, et tu recte facis, qui ²¹ nostrae gentis literaturam ²² ab oblivione vindicare studes, et alii ²³ maximis forent digni laudibus, si Ungaricam grammaticam nativorumque vocabulorum et ²⁴ proverbiorum origines ²⁵ ad praescriptum artis elaborarent, ut ²⁶ si jam cum Graecis patriam magna ex parte amissemus, ²⁷ et ni ²⁸ Deus pro sua clementia averuncet, ²⁹ amissuri totam videmur ³⁰ saltem lingvam et ³¹ res gestas ac literaturam immortalitati conse- ⁸ cremus. Quamquam si id quod ³² sentio fateri licet, meliora omnia de interitu Imperii Turcici spero, augurorque hanc divinitus ³³ gloriam ³⁴ nostrae genti ³⁵ reservatam, ut non multo ³⁶ post annis Ungaricis ³⁷ Dei beneficio Turcica ³⁸ potentia inclinetur. Quod ut ³⁹ Deus pro

¹ M. és B. addiscendas et percipiendas. — ² B. papyro. — ³ A. facillime. — ⁴ M. és B.: has vero nostras Literas facillime (B. facillime) brevissimoque (B. vel brevissimo) tempore quispiam addiscere potest: has (B. eas) sine. — ⁵ B. papyro. — ⁶ M. Lacedaemoniae; A lignis. Instar. — ⁷ M. és B. equidem dignas. — ⁸ M. és B. esse iudico. — ⁹ B. in stillentur. — ¹⁰ M hiányzik. — ¹¹ M. se Hungaros. — ¹² B. volent. — ¹³ M. és B. ergo. — ¹⁴ A. sint. — ¹⁵ M. et. — ¹⁶ A. quum. — ¹⁷ B. praedicatus. — ¹⁸ M. describere. Quam; B. Quam. — ¹⁹ A. amissimus. — ²⁰ A. quum. — ²¹ M. quod. — ²² A. nostrum litteraturam. — ²³ M. et aliis, qui; B. et alii, qui. — ²⁴ M. »vocabulorum et hiányzik; B. atque vocabulorum. — ²⁵ B. originem. — ²⁶ M. és B. At — és kikezdés. — ²⁷ M. és B. cum Graecis Provinciam (B. primariam) amissimus magna ex parte. — ²⁸ B. mi. — ²⁹ M. és B. averruncet. — ³⁰ M. amissuri sumus; »totam videmur« hiányzik. — ³¹ M. ac. — ³² M. prout; B. quae. — ³³ M. Fischer K. A. téves olvasása szerint: dirimitus. — ³⁴ M. furiam. — ³⁵ B. genti nostrae gloriam. — ³⁶ Javítva e. h. »multis«; M. multis. — ³⁷ M. armis Hungaricis; A. és B. armis Ungaricis. — ³⁸ A. Turcice. — ³⁹ A. vero.

sua clementia faxit, vos et nobiscum tota Ecclesia orthodoxa¹ conservet ex animo precor.

Datum ex Foro Sicularum 5. di. Mart. A. 1598.

De literis Hunnorum, quae vulgo literae Sicularum vocantur.²

Quot sunt Hunnorum literae?

Sicularum Transsylvanorum literae in universum sunt 32. quae initium a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo:³

egi	eg	of	e	ed	erri	ecs	eb	et
†	λ	⊕	⋈	↓	H	↑	X	Q
en	em	eli	el	ax	ek	ei	i	ab
)	8	⊙	Λ	Z	◇	7	†	X
eti	et	sr	es	er	ep	o	o	eni
X	y	l	λ	H	I	X	o	o
				ψ	ψ	eu	v	v
				ψ	H	M	7	H

Quomodo pronuntiantur?

Horum characterum sonum seu pronuntiationem facillime⁴ absque viva voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas,⁵ parum enim ab eorum enunciatione differunt, nisi quod Latini suas consonantes bifariam efferunt. Quaedam enim ita sonum⁶ edunt, ac si vocalem post se habeant; ut⁷ *be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze.*⁷ Quaedam vero vocalem in initio⁸ exprimere videntur, ut *ef, el, em, en, er, es.* Sicuti⁹ autem uno tantum modo efferunt, quasi

¹ M. és B. Vosque nobiscum, ac cum tota Ecclesia etc. — ² Telegdi e szövegét csak a M. Tud. Akadémia könyvtárában lévő másolattal (A.) vetjük össze, a marosvásárhelyi másolat nagyon eltérő szövegét alább egész terjedelmében közöljük. — ³ Az A. másolatban az *a, m, s* és *t* betűket szintén a görbe vonal jellemzi; az *eci* (*cs*) és *sr* (*sz*), *ecz* és *esz* néven szerepel; az *ecs* (*cz*) felső fele szintén össze van folytatva; a *v* (*u*) és *ez* szintén hibásan van rajzolva, s a *w* (*v*) és *eu* (*ü*) neve szintén felcserélve szerepel. — ⁴ A. facillime. — ⁵ A. conferes. — ⁶ A. rt — »vt« (*ut*) helyett. — ⁷ A. *ka* helyett *ha, ze* helyett *ve*. Tulajdonképp mindkettőnek szerepelni kellene. — ⁸ A. inito. — ⁹ A. Siculi.

singulae consonantes vocalem *e* ante se habeant, ut *eb, ecs, ecri, ed, ef, egg, egi, ek, el, em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez, ess.*¹

Cur literae Sicularum sunt Latinis plures?

Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat,² quod literae Sicularum in tantum exrescant, numerumque Latinorum excedant, venire tibi in mentem debet, Romanas literas ad enunciationem nativi sermonis esse insufficientes: unde cogimur literis quibusdam, ut³ *c', g', l', n', t'* vim inferre et addita (quod ego gravi tono malui notare) *i* vocali in obsequium nostrae lin- || guae⁴ trahere, ut *gamolta lan, navalias.*⁵ Similiter et duarum vocalium sonum *o* et *v* transferimus et scribimus *ô v(el) ô* ut *ôriôlk.*⁶ Sicuti⁷ autem harum omnium loco peculiare characteres habent, ut mox videbimus. Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt, unde formam et usum vocalium *i* et *u* ante aliam vocalem mutant hoc modo: *justus, vivens, vivet.* At Siculi horum loco habent suum **7** & **M**⁸ quae vim consonantium habent et semper ante vocalem ponuntur, uti:⁹

Quomodo pronunciantur universae literae?

Jam totum alphabetum dura pronimciatione, seu obtusiori¹⁰ sono hoc modo efferes: *A, eb, ecs, ec, ed, ef, egg, egi, ah, i, ei, ek, ak, l, el', m, n, en', o, ô, ep, r, s, sz, et, et', u, ũ, eu, ez, ess.*¹¹ ||¹²

Dic regulam de notatione literarum?

Quae apud Latinos eodem sono efferuntur, ut *f, l, m, n, r, s,*¹² absque vocali simpliciter notata habes, ut facilius intelligas, caeteris ideo additas vocales, quo pronuntiatio addisci possit.

Quomodo dividuntur literae sicularum?

In Vocales et Consonantes.

¹ A. az *ecri* helyesen *ecsi*, az *ez* tévesen *cz* s a téves *ess* (ezs) szintén tévesen *cy*. — ² A. addiscendo abstereat. — ³ A. »ut« hiányzik. — ⁴ A. linguae nostrae. — ⁵ »gyámoltalan, nyavalyás«; A. hibásan; *gemolta t' anna valeas*. — ⁶ A. hibásan: *ôr, ôk*. — ⁷ A. Siculi. — ⁸ A. *j* és *v* betűk e székely jegyei közé irt & (et) jegyet az A. másolatában az *u* betű székely jegye tévesen helyettesíti. — ⁹ A. a székely betűs szövegben »neve« helyett »nevo« olvasható. — ¹⁰ A. obtusiore. — ¹¹ A. kimaradt *ed, u, w*; az *et'* (ety) helyén *eti*, az *ez* helyén *cz* s a *ezs* helyén — mint a jelen kéziratban is — *ef's* (ess) szerepel. Az utóbbi később valaki (hihetőleg Toldy) a fentebb jelzett tévedés után *cy*-re javította ki. Az *ecsi*-t itt *ec'* helyettesíti. — ¹² A. az *f* helyett *t* betűt szerepeltet.

Quot sunt Consonantes?

Viginti tres.¹

A Z O X F A ⊕ † H † X
 Ψ H X Y I Λ H E D C G O

Quomodo dividuntur Consonantes?

In simplices et mixtas.

Quot sunt simplices? Decem et octo.²

H E C B A Z O X Λ ⊕ † † X
 Ψ H Y I Λ

Quot sunt mixtae? Quinque.

X D O F H
 eti eni eli egi eeri

Sic dictae quod mixtum cum ¹³ i vocali sonum edunt.³

Quae est observatio de mixtis consonantibus?

Cum ⁴ in nostra lingua utimur Latinis characteribus (ut supra quoque monui) consonantibus quibusdam, quo perfectius ad nativi sermonis enunciationem sonum referant, solemus accentum gravem apponere, ut *c'*, *g'*, *l'*, *m'*, *t'*,⁵ sed Siculi peculiare literas habent.⁶

B C C C B . M O F † 7 9 D 9 H
 zolion galyu Csanad
 4 X 9 X 9 X 9 D
 Atia Nyalab.

¹ Az A. betűsora tévesen az *eb*, *ecz* betűkön végződik. Az *ecz* betű feje mindkét példányon össze van folytatva. Az *ed* betű itt részben, az A. példányán egészen hibás. Itt hibás az *eb* is, mely inkább a fentebb jelzett *o* betűhöz hasonlít. Az A. példányán az *ezs* ismét hibás. — ² A második betű (*ecs*) az A. példányán ismét elmosódott és hibás a köv. *ed* és az utolsóelőtti *ez* is. — ³ A. edant. — ⁴ A. Quum. — ⁵ Az *m'* tévesen szerepel az *n'* helyett. — ⁶ A köv. példák ezek: Csanád, gyalu, Zólyom, nyaláb, atya. A második

Quid est observandum de litera I ?

* Unicum I alioquin simplicissima¹ duarum consonantium vim eatenus habetur (hibásan javítva: habere vitur),² quatenus in vernacula lingua literae S. additus z, ut *Szenoseg*,³ *Szepsseg*. Siculi⁴ simplici litera scribunt ut:

Szepsseg Szentsseg.

Quot sunt Vocales? Novem: 5 14

ü u ö o e i e a

Quid differunt (k-, -k) et (-k)? 6

Nihil differunt, nisi quod (k-, -k) in initio (-k) in fine dictionum cum⁷ eam vocalis . . .⁸ a sequitur usurpari commodius possit et in fine semper corripitur:⁹

adnak akor

Quid differunt (zs) et (z)?

Posteriores duae consonantes (zs) et (z) inter se¹⁰ differant ex suppositis exemplis facile deprehendere poteris:¹¹

szó írása (gyalyv) itt is és az A. példányában is hibás. Az utóbbiban hibás a nyalábé is (nyalaty), mely »nyalat«-nak van átírva. Az átírás a mi kéziratunkban szintén téveteget, mert lehet »nyalat«-nak is olvasni. — ¹ A. simplicissimum. — ² A. helyesen: habere videtur. — ³ A. Szentség. — ⁴ A. Sed Sicuti (sic!). — ⁵ A. az i és u írása hibás. — ⁶ A zárjelben levő betűk helyén a kéziratban megfelelő székely betűk találhatók. Mivel itt az első betű vég-k, a második közép-k, a szabály — miként ez a csikszentmiklósi felirattól s Telegdi kéziratának marosvásárhelyi változatából megállapítható — egészen helytelen. A hiba úgy keletkezett, hogy a másoló a szöveg et szócskáját (in initio et in fine) közép-k betűnek olvasta. Ez a tévedés egyébként a giesseni példány másolójától származik, mert benne van az A. példányában is. — ⁷ A. quum. — ⁸ A pontozás helyén egy 9 forma jegy van. E jegy, mely az A. példányából egészen hiányzik, az a székely jegyét akarja jelenteni. — ⁹ A. »adnak«, nem vég-k, hanem közép-k betűvel. — ¹⁰ A. quomodo inter se — ¹¹ E felesleges szabályt Telegdi téveteget fonetikája eredményezte.

Sabbid Zöld.

De Abbreviationibus.

Quae est ratio abbreviationis literarum apud Siculos?

Habent Siculi syllabas quasdam brevitatis causa inventas cum ¹ lateribus consonantium vocales inseruntur, ut: ² 15

go gi ga ca ba bi be va
 ro ri ra re le u ho he ha
 za so se sa

Sed ita sunt observandae ³ istae syllabae ne regulam collectionis confundant. ⁴

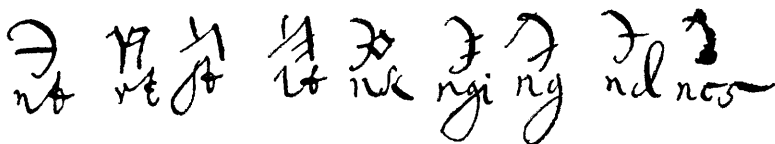
Siro. Palas

Tales syllabae plures effingi possunt pro dexteritate Scriptoris, ut tandem usus docebit.

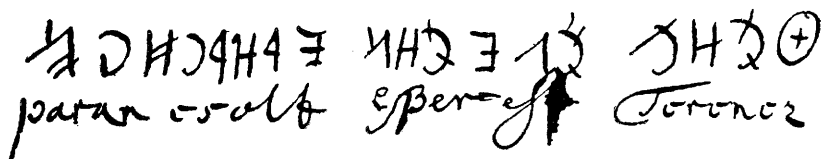
¹ A. quum. — ² A példák hibás másolása itt még fetűnőbbé válik. A *be*, *bo*, *le*, *lo*, *ra* téveteg írása elrűlja, hogy a másoló a sűkely betűket nem ismerte. A *gi* írásánál a *g* belsű szára elmaradt s így inkább *si*-nek olvasható. A *ro* határozottan *ru*. Mivel az utóbbi botlás, továbbá a *be*, *bo*, és *le* hibás írása az A. másolatában szintén megvan, benne kellett lenni a lappangó giesseni példányban is. Az utóbbi másolatban a *he* és *ho* s a *se* és *so* egyforma jegyekkel szerepel. — ³ A. observandae sunt. — ⁴ A felhozott két szűban csak a szű kezdetén van betűösszevonás; míg az elsű szű közepén a *-la-*, a második szű végén pedig a *-ro* jelzett összevonása elmaradt.

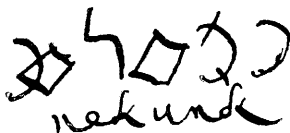
Sunt ne et alij abbreviationis modi?

Sunt et aliae abbreviationes, cum duae consonantes in unum coagmentantur fere absque vocalibus, quibus tamen in dictionibus vocales addi debent, ut: ¹

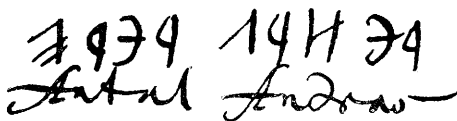
Et hae quidem in finali terminatione locum habent, ut: ¹⁶

Possunt ne hae abbreviationes in medio dictionum usurpari?

In medio dictionum usurpari non possunt, quia regulam collectionis turbant, ut:

Non enim sic colligitur Andras Ant-al; sed Andras An-tal.²

Quid observandum est de scribenda litera H r.? ³

I. parvum omissis duabus columnis in fine et medio causa brevitatis saepe usurpatur, ut: ⁴

¹ A felhözött példák közül a *ncs* (ncz), *rt*, *nt* jelzése itt is és az A. másolatában is egyaránt hibás. — ² A másolat hibás, mert az »András« választójeleit (And-rás, An-drás) elhagyta. Az A. másolatában: Non . . . And-rás, Ant-al; sed An-drás, An-tal. A szabály egyébként mesterkéltséggel és hibás. — ³ A. a magyarázó *r* betű hiányzik. — ⁴ A szerző e homályos szabályzatát hihetőleg arra alapítja, hogy az *r*-rel való egyesítésnél az egyik szár az egyesített betű függélyes szárával (pl. a fentebb bemutatott *ra* és *ru* — itt tévesen *ro* — összevonásánál) egészen összeesik. A felhözött példák »Tercsi« szavában a *r* és *cs* szárai tényleg

Utturne præter has literas Siculi aliis?

Præter has sunt quedam syllabae reptilium formas referentes quae non sunt ex certis characteribus conflatae; Siculi capita dictionum vocant, ut: ¹

Telegdi szabályai után a Miatyánk és Hiszekegy székely betűs magyar szövege következik írásmutatvány gyanánt. Mi a mutatványok másolatát ide mellékelve közöljük. A másolat hűségét helyszűke miatt csak a Hiszekegy (Symbolum Apostolicum) jegyzetének elhelyezésével zavartuk meg, mert e jegyzetet mi a szöveg alatt helyeztettük el, holott a kéziratban a lapszélén közvetlenül a jelző kereszt mellett található meg.

Mivel a mutatványokat nekünk ügyetlen másolók közvetítései tették hozzáférhetővé, először is azt kell megállapítanunk, hogy az eredeti szöveget nem Szanchy László s nem az Uffenbach-féle másolat és az utóbbival egészen megegyező Schwartz Godofréd-féle másolat közvetítői rontották el, hanem elrontotta az a Szanchy után működő idegen másoló, a ki a Symbolum Apostolicum lapszélére írt eme megjegyzést: »Deest: Szálla pokolra; idest: Descendit ad inferos« a magyar nyelv ismerete nélkül így másolta le: »Deest: Gralla pokobra stb.« Tetézte e botlását még azzal is, hogy a székelyek latinos »Siculi« nevét rendszerint »Sicuti«-nak írta, s hogy a felhozott példák székely betűs szövegének átírását gyakran elvételte, vagy a *gyalú*, *nyaláb* stb. szók bizonyosága szerint egyáltalán föl sem ismerte. Még kevésbbé ismerhette tehát a példák eredeti székely betűs szövegét, melynek *cz* betűjét

fedik egymást, de a »Péter« szóban már csak a szabályzat egyetlen (szerintünk érthetetlen s rosszul is másolt) vonása jelzi a *r* betűt. — ¹ A kérdésre adott felelet és a felhozott példák érthetlenség.

Oratio Dominica

A X D X B . 4 M T O O O 4 X 4 T B
 H 4 A X B O X 1 X Y X Y O X I C X X
 X Y H 4 A X C X X X X . X M X C X Y H 4
 : T O Y 4 H 4 Z 4 X Y C X X X A : T O 1 4 I H C
 B I O X E C B A D X X X C B D X C X C H C C C X
 - X C C C X T B : A T O X X A X X X Y T C X C
 - X C X C X T B : B I O X X C A V : B I O X X C
 H L C O X Y B I C X C G F E Y 4 T B E X C X
 O X C O B A : X V X G H P L T B E V B H
 B I X L C X I O X Y B I O X E C B I E V
 X B X X D H P Y M X X X X X X X X X X
 W X Y X C C C O : X V C X M T X B I C
 - 4 X 4 I O T : C X X Y X Y H T A T O H X O
 H V C O I Y W A : B E I V X T T 4 B
 - X H T H B B O A Y Q X H P X A A I I O
 X O X I X C X O X I X T O T B X X A
 ' C X B 4

Symbolum Apostolicum

- C X T O T B C X X C X Y A T X O X T X
 - T A X O O X C C X B C 4 X 4 X 4 C Y 4 X
 O X O

- 25 12 23 24 25 26 27 28 29 30
 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40
 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50
~~51 52 53 54 55 56 57 58 59 60~~
 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70
 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90
 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
 - 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110
 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120
 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130
 - 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140
 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150
 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160
 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170
 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180

x
 clewt Gralla 100
 kobra: 3 clewt.
 dit ad inferos.

következétesen elmázolta, *u* és *z* betűit pedig mindig hibásan rajzolta le.

Ilyen körülmények közt az Oratio Dominica és Symbolum Apostolicum átiratlan szövegének másolata még kevésbé sikerülhetett. Az Uffenbach-féle másolat s a M. Tud. Akadémia könyvtárának harmad-negyed kézből eredő másolata tényleg azt bizonyítja, hogy közös forrásuk ezen része rendkívül hiányos volt. Az a férfiú tudniillik, a ki a »Gralla pokobrá«-t megteremtette, a kinosan másolt szöveg *e*, *h* és *n* betűit csaknem mindig össze-
tévesztette, valamint összetévesztette a hasonló *i* és *d*, *j* és *s* s az *sz* és csonka *r* betűket is. Az így támadt zürzavarból aztán nehéz kibetűzni a következő szöveget:

Oratio Dominica.

Mi atyánk ki vagy menyég | ben szenteltessék meg az | (ismét: az) te neved: | jöjjen el az te | országod: legyen te akaratom: | miképen menyégben azon ké- | pen it ez földönis: mi kenyé- | rünket minden napit ad meg né- | künk ma: és bocsájd meg az | mi büneinket miképen mi es | meg bocsátunk ellenünk | véteteknek: és ne vigy min- | ket az kisírtetben: de szaba- (kimaradt: dits meg) az gonosztul: mert tied az | országgh az hatalom, az dicső- | ség mind örökön öröké | amen:

Symbolum Apostolicum.

Hiszek egy istenben, minden- | ható atyában, mennek (így!) föld- | 18 nek teremtőjében, je- | zsus cristusban, ő egyetlen | egy fiában, mi urunkban, ki | fogon-
taték (kitörölve: szűsz máriától kin-) szentlélektül | születeték szűsz máriától kin- | zaték pontiusnak alatta, | megfeszíteték, meghala, | (Deest: Gralla pokobra) harmadnapon halotaibul | feltámadá, mene menyég (kitörölve: fel) | ben, üle atyaistennek jobbjá | ra, onnan leszen eljövendő | itélni eleveneket és holtá- | (kitörölve: köz-) kat, hiszek szentlélekben: | közönséges keresztyén anya szent | egy házat, szenteknek egységé- | gét, bününknek bocsánatyát: | testnek feltámadását, és az | örök életet. ámen.

Az így megfejtett szöveg másolásánál a másolók türelmüket rendszerint elvesztették, mert a hogy korábban a »Szälla pokolra« és a »-dits meg« kimaradt, úgy Uffenbach másolója is kétszer ugrotta át a következő sort s ezért volt kénytelen törölni a »szűsz máriától kin-« és a »köz-« sorkezdő szavakat és szótagokat. E törlésekből aztán kideríthető az, hogy Uffenbach másolója pontosan megtartotta Szanchy kéziratának sorbeosztását.¹

¹ Teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy a másolásnál türelmét vesztette Schwartz Godofréd is. Midőn ugyanis a Symbolum Apostolicum címét

Midőn a fentebbi jegyzetekben közölt szöveghasonlításnál jeleztük, hogy az Uffenbach-félé és Schwartz Godofréd-féle másolatok botlásai azonosak, már be is bizonyítottuk azt, hogy Uffenbach embere szintén a Schwartz Godofréd által használt giesseni példányt másolta le. Mivel e másolatok címlapja egy Szanchy nevű magyart vall a giesseni kézirat szerzőjének, most azzal a furcsa jelenséggel kell leszámolnunk, hogy ez a magyar nyelvű másoló az idézett latin eredeti nyomán miért nem javította ki a badar »Gralla pokobrá«-t? Legegyszerűbb feltenni azt, hogy a giesseni példány már nem Szanchy kézirata, hanem egy utána készült másolat volt. A giesseni viszonyok tényleg e mellett bizonyítanak. A kézirat címlapja szerint ugyanis Szanchy László Dietericus Konrád ulmi superintendens számára másolt. Dietericus 1607-ben az új giesseni protestáns egyetemen a philosophia tanára és a paedagogium igazgatója volt. E tisztséget az ulmival 1614-ben cserélte fel s az utóbbiban haláláig, 1639-ig, végleg meg is maradt. Mivel Szanchyban egyik tanítványát kell sejtelnünk, a másolás idejét a superitendenssé való megválasztás évére, vagyis 1614-re kell tennünk. A Giessenbe ismét visszakerült kézirat sorsát az irányította, hogy Dietericus Konrád testvére, János, viszont Giessenben lett superintendens. A tudós család e tagja itt 1635-ben halt meg. Az utóbbinak három fia maradt s mind a három író lett. Dietericus János Konrád 1639 óta a marburgi, 1650-től haláláig, vagyis 1669-ig, a giesseni egyetemen görög nyelvet és irodalmat tanított. Tanszékén 1709 óta az az ifjabb Mai János Henrik tanított († 1732), a kinek keleti tárgyú kéziratokban gazdag gyűjteménye volt. Mivel idősb Mai János Henrik, az ifjabb Mai atyja, 1688-tól 1719-ben bekövetkezett haláláig ugyancsak Giessenben tanított theológiát, a keleti kéziratokat gyűjtő fiúnak könnyen tudomására juthatott az, hogy a

leírta, kitört: »Hoc vero non curavi scribere cum non minus quam oratio dominica praecedens vitiosissime scripta sit. Confusis praecipue litteris *e* et *ö* (helyesebben *h*). Apparet transcriptorem hungaricae lingvae vel imperitum, vel certe in scribendo socordem fuisse. Non possum tamen, quin notem, quod in margine adiectum legitur in haec verba: deest Gralla pokobra, et descendit ad inferos Hungarice enim dicendum erat: leszálla poklokra« stb. A hosszúra nyújtott megjegyzés után Schwartz meggondolta a dolgot és másolni kezdte a Hiszekegyet is, de csak addig jutott el, hogy »halottaibul feltámad.«

tudós Dietericus-család hagyatékában egy exoticus kézirat van, a melyet aztán maga számára le is másoltatott. Azt pedig már Adrian catalogusából tudjuk, hogy a Mai-féle kézirat-gyűjtemény később a giesseni egyetemi könyvtár tulajdona lett. Így aztán nagyon valószínűvé válik az, hogy a »Gralla pokobra« eltorzítása tényleg a Maiak idegen nyelvű másolójától, az eltorzított jegyzet pedig a magyar szöveget értő Szanchytól származik.

Azt, hogy Szanchy a XVII. század elején hol és miféle kéziratból másolt, adat hiányában nem lehet megállapítanunk. Mi azt sejtjük, hogy az idegen tudósnek külföldön még alig ismert hazai holmival kedveskedett. E feltevésünket mi nem arra alapítjuk, hogy a művet a németföldi nagyobb és régibb könyvtárakban egybűtt sehol sem találhatjuk meg; hanem alapítjuk arra, hogy a szerző művében »nyelvünket« és a »hazai nyelvet« emlegeti, a mi szerintünk azt jelenti, hogy itthon a hazai olvasóknak írt, s hogy kéziratban maradt műve e miatt egy rövid negyedszázad alatt a külföldön aligha terjedhetett el. Itthon Bod Péter mutatványa óta csak a Teleki-könyvtár másolata került elő; de ez a Szanchy-felétől anyira elűt, hogy a kettő közt tátongó nagy űrt csakis a folyton rontott másolatok hosszú lánczolatával lehetne kitöltenünk.

A marosvásárhelyi másolatból Telegdi művét, melyből a rovásírásos mutatványok egészen hiányoznak, az alábbiakban szószerint közöljük. Ezt megelőzőleg megjegyezzük, hogy a Teleki-könyvtár 1503. b. jegyű czímnélküli 4-rétű (19 × 23 cm.) kézírata gyűjtelékes munka, melyben a következő emlékek vannak együtt: I. Literae Siculae ex Notationibus Generosi Steph. Dobai. Anno 1753. die 2-a May. — II. Alphabetum Ungaricum Clarissimi Dési Udvarhelyini. 1. l. — III. Literae Hunno-Scythicae ex Manuscriptis Clarissimi Kapossi. — IV. Ex manuscripto Anonymi Literae antiquae Hunnorum quibus antiquitus ut Pagana utebatur Gens nostra. 2. l. — V. Inscriptio Oratorii Csik-Szent-Mártoniensis (recte: Csik-Szent-Miklosiensis) in Inclita Sede Siculicali Csik existens. 3. l. — VI. Inscriptio Oratorii Oppidi Siculicali Csik-Szent-Mártoniensis (recte: Csik-Szent-Miklósiensis). Descripta Anno 1751. die 26-a May. (Az előzővel azonos másolat latin betűs megfejtéssel.) 5. l. (A 6. l. üres.) — VII. Inscriptio Csik-Szent-Miklósiensis testatur: etc. (A felirat hitelességének 7 pontban való bizonyítása.) — VIII. Vide Characteres Sibericos similes in Siberia

reperitos. 7—8. l. — IX. Inscriptio in latere Calicis Ecclesiae Rétyiensis in Inclita Sede Siculicali Három Szék existens 9. l. — X. Priscaae Hunnorum Lingvae Rudimenta, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio Joannis Telegdii. 11—20. l. — XI. Characteres Siculorum (2-rétű tábla). — XII. Variantes hos Characteres consideranti patet (köv. a táblán közölt betűk összehasonlításának tételes eredménye).

Telegdi X. sz. dolgozatát itt is Baranyai Decsi János levele vezeti be. A levél szövegének eltérő részeit a hamburgi másolat jegyzeteiben már közöltük. Telegdi művének e levél után következő s a hamburgi másolattól nagyon eltérő szövege, melyet Marosvásárhelyen magam másoltam le,¹ egész terjedelmében így hangzik:

Elementa veterum Hunnorum breviter proposita.

Quod sunt Literae veterum Hunnorum seu Scytharum?

Triginta duae: (a hiányzó betűk számára hat üres sor fentartva).

De pronunciatione harum Literarum.

Quomodo pronunciantur?

Horum Characterum sonum seu pronunciationem facillime absque viva voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas, parum enim ab earum enunciatione differunt; nisi quod Latini suas Consonantes bifariam efferant. Quaedam enim ex illis ita sonum edunt, ac si Vocalem post se habeant; ut: *be, ce, de, ge, ha, pe, te, ze*. Quaedam vero in initio Vocales exprimere videntur, ut: *ef, el, em, en, er, es*. Siculi autem uno tantum modo efferunt, quo singulae Consonantes Vocalem ante se habeant. Pronunciantur vero sic universae veterum Hunnorum seu Scytharum Literae: *A, eb, ets, etz, ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, eny, o, ö, ep, er, es, esz, et, ety, u, ü, ev, ez, ex*.

Quomodo dividuntur hae Literae?

In Vocales et Consonantes.

Quot sunt Consonantes?

Viginti tres: (a hiányzó betűk számára négy üres sor fentartva).

Quomodo dividuntur Consonantes?

In simplices et mixtas.

Quod sunt simplices Consonantes?

Novem decim: (két üres sor fentartva) sic dictae, quod vim unius seu simplicis Consonantis habeant.

¹ Először kiadta Fischer Károly Antal: A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei. 1889. 92—3. l.

Quot sunt mixtae Consonantes?

Quatuor: sic dictae, quia mixtum cum ¹⁹ Vocali sonum edunt.

Quae est observatio de mixtis Consonantibus?

Cum in Lingva nativa utimur Latinis characteribus, nonnunquam in quibusdam dictionibus Romana Lingva non est sufficiens ad enunciationem nativi sermonis: unde Literis quibusdam *g*, *l*, *n*, *t* vim inferre cogimur; notamus enim accentu gravi, hoc modo: *g*, *l*, *n*, *t*, ut perfectius ad nativi sermonis enunciationem sonus referatur. Sic in ungarico sermone Latinis characteribus v. gr. *Gāmoltalan* pro *Gyámoltalan*. *nāvālas* pro *nyavalyás*.¹ At Siculi et Hunni veteres peculiare habent literas has quinque, quibus implicitae vocali *y* sonus perfecte editur; ut *Zolyom*, *Gyalu*, *Tsánád*, *Atya*, *Nyavalyás*

Quid observandum circa Literam . . . sz?

Circa Literam . . . alioquin simplicissimam observandum est: quod eatenus, quatenus in vernacula Lingva Literae *s* addimus *z*, ut: *Szentség*, *szépség*, habeat vim duarum Consonantium: Siculi autem simplici Litera haec scribunt sic: *szentség*, *szépség*

Quid differunt (hézag a közép -k- és vég k-, -k részére)?

Nihil nisi quod (hézag a *k*- és *-k* részére) in initio et fine dictionum, cum eam vocalis (hézag az *a* részére) sequitur, commodius usurpari possit, quam alia, ²⁰ et in fine semper corripitur, ut: *Kalmár*, *adnak*, *akkor* nam duas Literas in se continet *ka*, verum utroque modo licebit sive . . . (?) sive . . . (?) accipiat.²

Quid differunt invicem posteriores duae Consonantes?

Quantum differant ex suppositis exemplis liquido deprehendi potest: *'Sályá*, *zöld* *'sák*

Quot sunt Vocales?

Novem:

De Abbreviationibus.

Quae est ratio Abbreviationis Literarum apud Siculos?

Habent Siculi Syllabas quasdam brevitatis causa inventas, cum Vocales Consonantium lateribus inseruntur; ut (a hiányzó példák számára másfél sornyi hely van hagyva). Sed ita sunt observandae istarum Syllabarum combinationes, ne regulam rectae collectionis confundant. Non valet ergo *Harmadik* quia literae (Itt megszakad).

Ha most Telegdi művének hamburgi kéziratát az itt közölt marosvásárhelyivel összehasonlítjuk, akkor nyomban kiderül, hogy

¹ A mássalhangzók szóban forgó accentus gravis-át a másoló tévedésből a szomszédos magánhangzók fölé fektette.

² A szabály még így is zavaros, mert a szerző nem emeli ki, hogy a vég-*k* jegyének *ak* jelentése van.

az utóbbi tulajdonkép már nem is másolat, hanem egy félben maradt átdolgozás. Az átdolgozó a hangtani magyarázatokat néhol összevonta, kibővítette, újból csoportosította, más rendbe szedte, sőt ki is javította. Így a hamburgi kézirat szerint 18 egyszerű és 5 vegyített, a marosvásárhelyi szerint pedig 19 egyszerű és 4 vegyített székely mássalhangzó van. Mivel Telegdi az egyszerű »*ecsi*« (es) mássalhangzót a vegyített *egi, eli, eni, eti* (egy, ely, eny, ety — gy, ly, ny, ty) csoportjába sorozta, csak helyeselnünk lehet, hogy a marosvásárhelyi szöveg szerkesztője a *cs* áthelyezésével az arányt megváltoztatta. Viszont az is bizonyos, hogy ugyanennyi éberséggel a kilencz magánhangzó számát is megváltoztathatta volna. A hamburgi kézirat magánhangzói ugyanis ezek: *a, e, i, ei* (ej, azaz j), *o, ö, u, ü, v*. Köztük tehát két mássalhangzó meglapult. Tájnyelvi szempontból ez épen olyan érdekes, mint érdekes az a másik feltűnő jelenség is, hogy a székely rovásírásban az *a* és *e* mellett az *á* és *é* hang egyáltalán nem szerepel.

A marosvásárhelyi kézirat szerzője legsúlyosabb s egyben legigazságosabb kritikát akkor gyakorolt, midőn az abbreviációkról, rövidítésekről szóló fejezet túlnyomó részét lemásolásra sem tartotta érdemesnek. Eljárása a hamburgi kézirat alapján minden tekintetben igazolható, mert ebből pontosan megállapítható, hogy Telegdi a rovásírás régi emlékeiben talált jelenségeket a XVI. század végén már nem tudta megérteni. A mássalhangzók és magánhangzók kifogástalan összerovása után a hangzók ugratásának rendszere következne, de Telegdi csak a szóvégi ugratást tárgyalja s a »Ferencz esperest parancsolt nekünk« példában az *e* hangzó ugratását egy kategoriába sorozza az *lt* és *nk* mássalhangzók összerovásával. E tévedés után pedig szabálynak mondja azt, hogy a szók derekán a szótagolás (nála »*regula collectionis*«) miatt nincs összevonás. Észleletei szerint e szabály alól csak az *r* betű jegye vonható ki, mert ezt lehet egyik szárával akár a szó derekán is (pl. a »Tercsi« szóban) helyettesíteni. Csakhogy Telegdi még ezt az egy kivételt sem tudta példával igazolni, mert nem tudta, hogy az *r* betű jegyének egyik függélyes szára az összerovásnál csak akkor mellőzhető, ha utána egy ugyanolyan szárú jegy következik. Megfigyelésének meddőségét egyébként eléggé igazolhatja az, hogy az így összerótt *r* betű képesét nem vette észre s csak azt az egyenes szárát jelezte, a mely kapocs nélkül

az *sz* betű jegyével lett azonos. Ezért a például felhozott »Péter« írása már hibás, a Miatyánkban előforduló »ország« írásánál tapasztalható vergődés pedig azt mutatja, hogy a képtelen szabály egészen körmére égett. A szerző naiv tájékozatlansága mégsem itt tűnik ki, hanem annál az utolsó kijelentésnél, hogy a székelyek ismernek még olyan írásjegyeket is, a melyek hullőkhöz hasonlítanak. A felhozott példák átírása teljesen értelmetlen; de annyit mégis elárul, hogy Telegdi az előtte már ismeretlen abbreviációkat és contractiókat tekintette gyikoknak és teknősbékáknak.

A marosvásárhelyi kézirat a XVIII. század végén keletkezett. Ebben az időben a rovásírásnak már több emléke ismeretes volt. De ezek közül a csikszentmiklósi felirat maga is elegendő volt arra, hogy a szerzőt a Telegdi-féle művecske hibás és ügyetlen másolók kezén forgó példáitól és mutatványaitól visszariassza. Ez az oka, hogy a marosvásárhelyi kéziratban a székely betűs példák helye üresen maradt, s hogy a Miatyánk és Hiszekegy székely betűs szövege sem található. E helyett a szerző a csikszentmiklósi felirat megfejtett szövegével s Dobai, Dési, Kapossi és egy névtelen alphabetumaival és abbreviatioíval kárpótolta az olvasót. Mivel ismerte ezeken kívül a már nyomtatásban megjelent alphabetumokat is, tudását összegezve, összeállította azt az összehasonlító táblázatot, a melyet kisebb méretekre reducálva (az eredeti nagysága 38.5×19.66 cm.) mi is bemutatunk. E táblázatot reánk nézve az teszi érdekessé, hogy a mű szövegének példáit és terjedelmes mutatványait mellőző szerző az első rovatba Telegdi rekonstruált betűit vette fel. A következő rovatokban Kapossi, Dési, egy névtelen, egy udvarhelyi, Harsányi, Bél, egy lipcsei és Dobai alphabetumai szerepelnek. Az utolsóelőtti két rovatban pedig az összehasonlítás végett közölt gót és orosz betűkkel ismerkedünk meg.

Ha Telegdi itt közölt betűsorát a hamburgi kéziratával összehasonlítjuk, egészben véve egyezést találunk; de a részletezésnél már észre kell vennünk, hogy a *b*, *f*, *gy*, vég-*k*, *r*, *sz*, *u*, *ü* vonalvezetése elütő, a *cz* és *cs* fel van cserélve, az *o* és *ny* pedig össze sem hasonlítható. Jellemző, hogy a hamburgi kézirat vonalvezetése, a hibás *u* betűt kivéve, mindig az 1501-ki csikszentmiklósi felirat vonalvezetéséhez közeledik. Az *sz* jegyéhez hasonló *r* betűnek viszont itt sincs semmi nyoma, a mi szintén a

Characteres Sicularum

Alph.	Betas	Gamma	Delta	Eta	Zeta	Eta	Theta	Iota	Kappa	Lambda	Mu	Nu	Xi	Omicron	Pi	Rho	Sigma	Tau	Upsilon	Phi	Chi	Psi	Omega
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И
↑	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И	И
f	+	+	f	f	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
	3				3		3																
⊕	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡	‡
⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗
†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†
7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇
Z	N	N	Z	Z	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙	⊙
B	F	F	B	B	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F
C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C
⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗
2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗
E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E
H	/	И	H	H		/	/		R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
	И	И			И	K	X	И		ϕ													
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	ϕ													
/	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ														
Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
8	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
N	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗
5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗
⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗	⊗

A MAROSVÁSÁRHELYI KÉZIRAT SZÉKELY BETŰS TÁBLÁZATA.

csikszentmiklósi felirat betűsorára emlékeztető jelenség. Ha pedig az így ellenőrzött Telegdi-féle betűsört a táblázat többi betűsoraival is egybevetjük, akkor kiderül, hogy *a későbbi közvetítők minden ismereteiket Telegdi 1598-ki Rudimentájából merítették.* Hiszen a hamburgi kézirat segítségével még az is megállapítható, hogy a legczikornyásabb *ny* és *ty* betűket is ezen mű hibás másolatai alapján stilizálták. Belőle tanult betűt vetni az 1623 körül jegyeztető Kájoni János; Kismarjai Veszelin Pál debreczeni emlékkönyvének 1653 és 1654-ki két bejegyzője, Komáromi Csipkés György és Miskolczi C. Gáspár; Musnai György, az 1668-ki énlakai felirat szerzője; Lakatos István csik-kozmási pap, a ki 1702-ben írott, de nyomtatásban meg nem jelent »Siculia« című művében Telegdinek csaknem minden szabályzatát és példáját felsorolta;¹ sőt Simonchicz Incze is, a ki egy Tatán kelt 1793-ki levelében Révai Miklósnak néhány ABC-t a Telegdi-féle »hüllők« kíséretében kiadás végett megküldött.²

A tanítványok közös vonása az, hogy az *ak* jelentésű vég-*k* betűt használni, mássalhangzókkal *e* hangot ugratni s abbreviatiókat szerkeszteni a mesternél jobban egyik sem tudott. És ez nem is valami nagy szégyen, mert hiszen Telegdi művének legelső olvasója, Baranyai Decsi János, már nagyon megörült annak, hogy a ismeretlenné vált betűket belőle minden iskola taníthatja s minden rendű magyar honfi megtanulhatja. A XVIII. században tényleg voltak ilyen irányú kísérletek, de számba vehető eredményt az iskolák és a magánosok buzgólkodása felmutatni nem tudott. Ennek egyszerű oka pedig abban keresendő, hogy az írás eszköze mindig a toll és tinta volt, holott a székelő betűk szögletes vonala és jobbról balra menő iránya csak akkor bizonyult volna kényelmesnek, ha a rovásírás eredeti eszközeit, a kést és a szögletesre faragott pálczát kezelik. Mivel Telegdi erre vonatkozó utasítást nem adott s tanítványai a Thuróczi króni-

¹ E mű másolata megvan a nagyszebeni Bruckenthal-könyvtárban, a M. Tud. Akadémia könyvtárában, a M. Nemz. Múzeum könyvtárában (3 példányban) s megvolt gróf Mikó Imre könyvtárának Aranka-féle gyűjteményében is.

² Eredetije a M. Nemz. Múzeum könyvtárában (Irodalmi levelestár). Kiadását a »hüllők« nélkül l. Révai: »Elaboratior Gram matica Hung. Pest, 1806. I. köt. 146. I.

kájában lappangó hagyományt nem ismerték, a székely betűk a toll befolyása alatt csaknem teljesen elvesztették epigraphikai jellegüket. Ha ehhez hozzáveszszük azt, hogy az abbreviatiók rendszerét már maga Telegdi sem értette s a mit belőle hiányosan meg akart magyarázni, azt mind tollal s cursiv módon írott példákban mutatta be: akkor nincs mit csodálkozni azon, ha az újabbkori kritika a Thuróczi krónikájában szereplő középkori rovásírás emlékét és a XVII—XVIII. századi tollpróbálgatások silány és gyanusnak tetsző eredményeit szervesen összekapcsolni sehogy sem tudta.

Amde Telegdi művének vannak elvitathatlan érdemei is. Mivel a székely írás minden későbbi ismerete belőle eredt, el kell ismernünk, hogy a betűk teljes sorozatát és értelmét, továbbá azt, hogy ezen írásnak egy sajátos, bár ki nem fejtett rövidítő rendszere volt, számunkra egyedül ez a mű mentette meg. Nélküle a hiányosan restaurált 1501-ki esikszentmiklósi feliratot soha sem tudtuk volna megszólalásra bírni. Ez pedig nagy szó, mert a rövidke felirat Telegdi didaktikai kísérlete mellett egyetlen emléke annak az ősi magyar írásnak, a melyet — mielőtt egy fejlettebb műveltségi fokon epigraphikai czélokra is állandóan felhasználtuk volna — a gyorsan korhadó rovással sikeresen versenyző írotoll és nyomdafesték a reformáció kezdetén már eljegyzett az örök feledésnek.
